

Kui kaua kestis Liivi sõda?

Aleksandr Filjuškin

Konflikti Baltikumi pärast, milles osalesid Venemaa, Liivimaa, Poola, Leedu, Rootsi ja Taani, nimetatakse historiograafias traditsiooniliselt Liivi (Liivimaa) sõjaks. Selle alguseks peetakse venelaste sissetungimist Liivimaale 1558. aasta jaanuaris ja lõpuks Pljussa vaherahu sõlmimist Venemaa ja Rootsi vahel 1583. aasta augustis.

Kuid nagu on õigustatult täheldanud Margus Laidre: „Sõjad algavad tavapärastel nimetuna. Nime saavad nad alles pärast seda, kui on kuivanud tint, millega on alla kirjutatud rahuleping, ja mõnikord veelgi hiljem.“¹ Ei Vene–Poola Jam Zapolski 1582. aasta vaherahu ega Pljussa vaherahu nimeta seda konflikti Liivi sõjaks. Seda ei nimetata üldse kuidagi. Määratluse „Liivimaa“ mõtlesid seoses selle sõjaga välja uusaja ajaloolased. Nemad määratlesid ka konflikti ajalised raamid ja pakkusid välja selle perioodiseerimise. Traditsiooniliselt jaotati sõda etappideks: 1558–1561, 1562–1578 ja 1579–1583.²

Viimaste aastate historiograafias pakutakse ikka sagedamini välja konflikti, mida tinglikult nimetatakse Liivi sõjaks, teistsuguseid kronoloogilisi raame. 2000. aastal esitas Briti ajaloolane Robert Frost kolme Põhjasõja kontseptsiooni: aastatel 1558–1619, milles domineeris Poola, aastatel 1654–1678,

milles domineeris Rootsi, ja aastatel 1700–1721, mis tõi kaasa Venemaa lõpliku võidu ja kindlustumise Baltikumis.³ 2006. aastal laiendas Eesti teadlane Margus Laidre sõja raame 1558.–1661. aastani, lülitades selle Euroopa Saja-aastase sõja tuntud kontseptsiooni.⁴ Ta tegi ettepaneku eristada kolme etappi: esimene – Vene–Liivi sõda (1558–1562), teine – Seitsmeaastane Põhjasõda Rootsi ja Taaniga peaosas (1563–1570), kolmas – Vene etapp (1570–1595). Järgmised etapid (kuni seitsmendani) on seotud sõdadega Euroopas, eelkõige Rootsi peetud sõdadega. 2007. aastal tegi Valgevene ajaloolane Andrei Januškevitš ettepaneku eristada kahte sõda: aastatel 1558–1570 ja aastatel 1577–1583.⁵

Ettekandes rahvusvahelisel konverentsil „Balti küsimus 15. sajandi lõpus ja 16. sajandil“ 2008. aastal Sankt-Peterburgi Riiklikus Ülikoolis tegi nende ridade autor ettepaneku rääkida 16. sajandi teise poole Baltimaade sõdade kompleksist, sarjast, mis hilisemas historiograafias on tinglikult ühendatud ühtseks 1558.–1583. aasta Liivi sõjaks. Sõdade hulka, mida traditsiooniliselt arvatakse kuuluvat 1558.–1583. aasta Liivi sõtta,⁶ peab lisama 1556.–1557. aasta Vene–Rootsi sõja, 1556.–1557. aasta Koadjuutorivaenuse, 1589.–1590. aasta Vene–Rootsi sõja, mis lõppes Täyssinä

¹ M. Laidre. Saja-aastane sõda (1558–1660/61) Eestis ja rahvastiku suurus 16.–18. sajandil. – Akadeemia 2000, nr. 12, lk. 931–956; M. Laidre. Severnaja vojna i Ėstonija: Tartu v godinu ispytanij (1700–1708). Tallinn, 2010, lk. 10. (eesti k.: M. Laidre. Lõpu võidukas algus. Karl XII Eesti- ja Liivimaal 1700–1701. Tartu, 1995)

² Sovetskaja istoričeskaja ěnciklopedija. 8. kd: Kašala – Mal'ta. Moskva, 1965, v. 661–665.

³ R. Frost. The Northern Wars. War, State and Northeastern Europe: 1558–1721. Edinburg, 2000, lk. 4–101.

⁴ M. Laidre. Saja-aastane sõda (1558–1660/61) Eestis ja rahvastiku suurus 16.–18. sajandil. – Akadeemia 2000, nr. 12, lk. 931–956; *Idem*. Der Hundertjährige Krieg (1558–1660/61) in Estland. – Forschungen zur baltischen Geschichte 2006, nr. 1, lk. 68–81.

⁵ A. Januškevič. Vjalikae Knjastva Litoŭskae i Inŭljanckaja vajna 1558–1570 gg. Minsk, 2007.

⁶ See on sisuliselt 1558.–1561. aasta Liivi sõda, milles osalesid Liivimaa, Venemaa, Leedu suurvürstiriik, Rootsi ja Taani ning mis lõppes Liivimaa Saksa ordu valduste ja teiste Liivimaa väikeriikide jagamisega Venemaa, Rootsi, Taani ja Leedu suurvürstiriigi vahel; 1561.–1570. aasta Vene–Leedu sõda, 1563.–1570. aasta Taani–Rootsi sõda, 1578.–1582. aasta Moskva („Batory“) sõda ja 1578.–1583. aasta Vene–Rootsi sõda.

rahuga Venemaa ja Rootsi vahel 1595. aastal. Selle rahulepinguga oleks Läänemere ranniku jagamine võinud olla lõpule viidud paljudeks aastateks, kuid Poola ja Rootsi vägede sissetung Venemaale Segadusteajal, Stolbovo rahu 1617. aastal ja Deulino vaherahu 1618. aastal kujundasid Ida-Euroopa riikide piirid, sealhulgas ka Balti regioonis, uuesti ümber.⁷

Miks on tähtis määrata kindlaks sõja kronoloogilised raamid?

Seoses erinevate lähenemisnurkade ilmnemisega historiograafias on vaja seda küsimust vaadelda üksikasjalikumalt. Näib, et mis seal vahet, kui nihutada kronoloogiat aasta või paar ühele või teisele poole. Tegelikult on sõja kronoloogia ja periodiseerimise küsimus erakordselt tähtis, sest see on seotud sõja uurimise algsete etteantud aksioloogiliste hinnangutega. Üks asi on määrata ühe või teise lahingu koht ja tähtsus kolmeaastases sõjas ja hoopis teine asi kahekümne viie aastases sõjas. Üks asi on võtta kokku kahekümne viie aastase sõja tulemused ja tagajärjed ning asi on hoopis teistsugune, kui tegemist on lühiajalise sõjaga.

Kui me räägime veerand sajandit kestnud sõjast, siis peame tahtmatult silmas, et nii pikaajalise konflikti taga peituvad mingid suurejoonelised strateegilised kavatsused, mille saavutamiseks oligi vaja võidelda nii palju aastaid. Kauakestev sõda on pikaajaste geopoliitiliste ning sotsiaalmajanduslike tendentside ja protsesside projektsioon, mida kaasaegsed püüdsid sel või teisel määral teadvustada, formuleerida ja lahendada.

Lõpuks, kui me räägime kauakestvast sõjast, projitseerime me uuema aja, 18.–19. sajandi vaateid varasematele ajastutele, mil sõjad kestsid tõepoolest aastakümneid. Vastavalt mõeldame me ka sõda 18.–19. sajandi kriteeriumidega ning kaotame seejuures silmist selle spetsiifika.

Sõda lõpeb siis, kui inimesed lõpetavad lahingutegevuse, saavutanud eesmärgid, mis

nad olid püstitanud konflikti alguses (või on loobunud nende saavutamisest). Rakendada seda kriteeriumit keskaja või varase uusaja kohta on väga raske, sest erinevalt uusima aja sõdadest kestsid sõjalised konfliktid ühest küljest pidevalt ja teisest küljest olid need väga fragmentaarsed.

Ühest küljest ei lõppenud piirialadel kunagi kohalike elanike väikesed lokaalsed kokkupõrked ja röövretked. Vene–Liivimaa, Vene–Leedu ja Leedu–Liivimaa piirialade 15.–16. sajandi ajalugu on pidevate vastastikuste röövretkede, kallaletungide, karja äraajamiste, külade mahapõletamiste, röövimiste jms. ajalugu. Teatud määral oli see piirialade elanike *modus vivendi*. Mõlemad pooled käitusid täielikus vastavuses tolle aja piirikonfliktide kaanonitega: tungisid teise maa-alale, korraldasid relvastatud kallaletunge küladele ja majapidamistele. Põletasid, tapsid, röövisid, vägistasid. Sirguvad aadlinoorukid panid uljates kallaletungides naabrite kallale proovile oma vaprust. Osavõtt kallaletungist rahulikule külale teisel pool lähimat piiri oli midagi initsiatsiooniastelist, seda ei peetud bandiitluseks, vaid „meheteoks“, tubliduseks. Piirialadel ei lõppenud väikesemõõduline sõda kohalike ülikute vahel tegelikult kunagi ära.

Just kohalikud aadlikud olid selle sõja peategelased kõrvuti „uljaspeade“ ja talupoegade jõukudega, kes võisid samuti klaarida vahet naabritega karuodade ja kirveste abil. Need konfliktid olid tihedalt seotud „piirivaidlustega“, et kellele kuulub see või teine heinamaa, metsatukk või jootmiskoht. Vaidlustega, mis sageli olid saanud alguse sajandeid tagasi ning olid seetõttu lahendamatud. Aastate ja aastakümnete jooksul konfliktide ohvritena langenud kehtasid järeltulijaid kätte maksma, vastastikustesse veristesse arveteõiendamistesse takerdunud piirialade elanikud õhutasid endas vaenu võõraste suhtes ning kasvasid seda hoolikalt oma lastes ja lastelastes. Olukorda piirialadel mõjutas tugevasti ka ulatuslik salakaubandus, mis sageli provotseeris kokku-

⁷ A. Filjuškin. Livonskaja vojna ili baltijskie vojny? K voprosu o periodizacii Livonskoj vojny. – Baltijskij vopros v konce XV–XVI vv. Sbornik naučnyx statej. Moskva, 2010, lk. 80–94. Vt. ka: A. Filjuškin. Ivan the Terrible. A Military History. London, 2008.

põrkeid. Piir oli ka see päästev rajajoon, mille taha võis põgeneda ning vältida seega karistust, mis ootas sind kodumaal.⁸

Toome mõned näited lahingutegevusest piirialadel Liivi sõja eelõhtul. Leedu meetrikas, raamatutes nr. 559 ja nr. 560 leiduvad kohalike elanike kaebused liivimaalaste rünnakute üle 1540. aastatel.⁹ Meetrika järgi paistis Liivimaa–Leedu piirilõigu rikkumisel kõige rohkem silma Dünaburgi (Dyneburg, Düneborg, praegu Daugavpils) komtuur Henrich Platter. Seejärel jätkas tema tööd Wilhelm Fürstenberg, Koadjuutorivaenuse tulevane kangelane („Ja siis kihutas kõigelt sellelt meid minema praegune väeülem Naujene Vilim [Dünaburgi Wilhelm]“)¹⁰. Liivimaalased laastasid maavaldusi ja külasid, hõivasid maid, tegelesid ebaseadusliku jahi, kalapüügi ja metsmesindusega. Nad kihutasid kohalikud maaomanikud minema ja panid nende asemele oma inimesed. Mõned leedulased, saanud aru, et muud maad nad ei saa ja nad aetakse minema vaid selle varandusega, mis nad suudavad kaasa võtta, eelistasid jääda liivimaalaste teenistusse, säilitades seejuures oma majapidamise.¹¹ Kusjuures selliseid ülejooksikuid ei olnud vähe. Liivimaa territoorium osutus ahvatlevaks põgenemiskohaks ka sotsiaalselt ahistatud inimestele. Teenijaskond koos perekondadega

põgenes rühmadena 3-5-7 inimese kaupa.¹²

Leedu meetrika järgi sai Smolvenski-maal kannatada 45 inimest, Braslaūimaal aeti oma maadelt viimasel ajal minema 64 inimest, kokku aeti Braslaūi maakonnas sakslaste poolt ära või poodi üles peaaegu 300 inimest. Kurcuma järve piirkonnas said loendajad kokku 146 põgenikku ja vägivaldselt Liivimaale väljaaetut.¹³ Drysvjaty maakonnas võeti ära 133 majapidamist ja üheksa järve.¹⁴ Piirialade konfliktides liivimaalastega said kannatada vürstide Mossalskite, Mihhail Sapeha valdused.¹⁵ Leedu meetrikaraamatus nr. 560 on aastatel 1512–1542 kirjas 133 kannatanut; neist enam kui 75-l on maja maha põletatud või „lailai lõhutud“.

Parem ei olnud olukord ka Vene–Leedu piiril, kus kohalike elanike pidevad konfliktid Sebeži kindluse piirkonnas kutsusid esile reaktsiooni diplomaatilisel tasandil. Aastatel 1542–1543 toimusid vastastikused Polotski ja Sebeži maa-alade hõivamised Leedu aadlike ja Novgorodi aadlike poolt. Võimud püüdsid riikidevahelisel tasemel kehtestada piirid erikomisjonide läkitamise teel. Saavutati teatud kokkulepped, mõlemad pooled valmistasid ette kohtunikud, kes pidid kohapeal piirid „määrama“, kuid 1544. aastaks aeti see protsess nurja ja nagu on kombeks, süüdistasid mõlemad pooled selles teist.¹⁶

⁸ Vrd. näiteks: [1533]. Esmaspäeval, jaanuarikuu 20. päeval, kuuenda indiktsiooni ajal. Vitebski maakonna valitseva bojaari Pjotr Golovninitsi kaebus Vitebski asevalitseja nugisepüüdja Konon Lutšiniini peale, kes astus välja oma venna eest, kelle nimi on Borõska Vaskevits, kes tema maa peal talle suurt pahandust tegi, ta põgenes piiri taha ja viis kolm peret kaasa. – [A. Giltenbrandt]. Starinnye opisi Litovskoj metriki. Devjataja kniga sudnyx del – Letopis' Zanjatij Arxeografičeskoj Komissii (LZAK). 1888–1894. St. Petersburg., 1903. Vol. 11. Part. II, lk. 5–6.

⁹ Leedu suurvürstiriigi Liivimaaga tehtud piir, mis on esimest korda ammu kokku lepitud ülla pan Radziwiłł Ościkowiczi, Trotski vojevoodi ja maamarssali poolt ning nende panide nõusolekul ühiselt endiste komissariidega, kelle oli läkitanud helge vürst pan Kazimierz, olgu mälestus Poola kuningast ja Leedu suurvürstist meile kallis, käsuga läbi rääkida. 1542. a. – Rossijskij Gosudarstvennyj Arxiv Drevnix Aktov (RGADA). f. 389 (Leedu meetrika). n. 1, s. 559; Leedu ja Liivimaa piiride kirjeldus, mille olid koostanud Ivan Glebovitš Korsakov ja Jan Kmititš Sokolovitš. 1542. a. – *Idem*. D. 560. Viimase raamatu on publitseerinud O. Dzjarnovitš – Metryka Vjalikaga knjazstva Litoŭškaga. Kniga nr. 560 (1542. aasta). Padr. A. Dzjarnovitš. Minsk, 2007.

¹⁰ LM (Leedu meetrika), nr. 560, lk. 51.

¹¹ „Sakslane“ „...Alesja ajas Ivan Pujkovitši minema ja pani sellele maale Mileika Lessevitši, Juška Martinovitši ära ei ajanud, ta on nüüd selle maa peal ja teenib neid.“ – LM, 560, lk. 45.

¹² LM, 560, lk. 58–60.

¹³ LM, 560, lk. 35, 37.

¹⁴ LM, 560, lk. 51.

¹⁵ LM, 560, lk. 37.

¹⁶ Sbornik Russkogo imperatorskogo obščestva, edaspidi – SRIO, 59. kd., lk. 194–195, 219–220, 235–239, 241–244, 246–249, 257–259, 287.

Sebeži maade küsimusele oli pühendatud leedulaste spetsiaalne Stanisław Edrovski saatkond 1550. aastal¹⁷, millele ei antud mingit konkreetset vastust. 1553. aasta oktoobris seadsid leedulased vaherahu pikendamise tingimuseks koguni Polotski ja Sebeži maadel stiihiliselt tekkinud territoriaalsete vaidluste reguleerimise. Vene bojaarid jätkasid küsimuse lahendamise venitamist, nad tegid ettepaneku määrata kohtunike kongressid Polotski ja Sebeži piirialadel 1555. aastaks ja esitasid vaidluste maade nimestiku¹⁸. 25. septembri 1559. aasta kirjas, mille Sigismund August saatis Andrei Ivanoviš Horužiga, tõstatas ta uuesti vaidluste maade jagamise vajaduse küsimuse ja loetles nendel maadel viimasel ajal aset leidnud konflikte.¹⁹ Seega külvati 1550. aastatel nendes vaidlustes tulevase sõja seemned, mida peeti Polotski, Sebeži, Neveli, Zavolotšje, Velikije Luki, Sokoli ning Polotski ja Novgorodi piirialade teiste linnade pärast aastatel 1562–1581.

Kui Vene väed tungisid 1558. aastal Liivi- maale, tegid neile kõige rohkem kahju „vabatahtlikud mehed“ – kohalikud, kes sõdisid „kogu piirialal vabatahtlikult ja võtsid palju vange“.²⁰ Piiriäärsete venelaste retkedel „üle piiri“ kariloomade ja vangide järele oli sageli absoluutselt iseseisev iseloom, nagu näiteks 1559.–1560. aasta talvel.²¹ Leedu pool ei jäänud võlgu: 1565. aastal leedulased „tapavad ristirahvast ja röövivad nende loomi ja viivad neid ära ja püüavad kalu ja võtavad kopraid ja varastavad mett ja teevad neile igasugust kahju“ Jesarōštša ja Usvjatō vallas.²²

Niisuguste intsidentide loetelu võiks märksa pikendada, neid toimus perioodiliselt kõikides piirilõikudes. Kaasaegsed ei pidanud neid sõdadeks, sest nendest ei võtnud osa riik-

kide sõjaväed. See oli otsekui Ida-Euroopa inimese elu foon 16. sajandil.

Aga ametlikul, riiklikult peetaval sõjal oli katkendlike sõjaliste kampaaniate iseloom. Ei olnud midagi, mis oleks sarnanenud uusima aja pideva rindejoonega (olid ainult vallutatud ja kontrollitavad territooriumid). Aeg-ajalt korraldati retki, kallaletunge. Nendele järgnesid vaheajad.

Seepärast tekib põhjendatud küsimus, kas me peame sõjaks kogu aega: sõjaline kampaania – vaheaeg – jälle kampaania – jälle vaheaeg jne. Või pidada omaette sõdadeks üksikuid kampaaniaid?

Historiograafias on esindatud mõlemad seisukohad, nii üksikute sõdade eristamine kui ka suurejooneliste kampaaniate konstrueerimine, mis oli populaarne suurte historiograafiliste narratiivide ajastul 19. sajandil. Näiteks võiks olla Inglismaa ja Prantsusmaa Saja-aastane sõda. Viimane jaguneb teatavasti mitmeks konfliktiks: Edwardi sõda (1337–1360), Charles V sõda (1369–1396), Lancasterite sõda (1415–1428). Lahingutegevus kestis kuni 1453. aastani, kusjuures sõja lõppu ei vormistatud mingi ametliku kokkuleppega.²³ Peale selle langeb sellesse kronoloogilisse perioodi veel mitmeid lokaalseid konflikte. Natalia Bassovskaja sõnustab: „Saja-aastane sõda on Inglise ja Prantsuse kuningriigi 14.–15. sajandi pikaajalise sõjalise ja poliitilise konflikti traditsiooniline nimetus. Teatud aspektis mõtlesid selle sõja välja 19. sajandi ajaloolased, kes võtsid selle väljendi kasutusele ja määratlesid kronoloogilised raamid, mis on sajandist 16 aastat pikemad. Kuid 1337. ja 1453. aasta vahel Euroopas elanud inimesed ei kahtlustanud kuidagi, et nad elavad Saja-aastase sõja ajal.“²⁴

¹⁷ Selle ettevalmistamisest: List Panów Rad do Mikołaja księcia Radziwiłła Rudego, podczaszego litewskiego, w sprawie granic Połocka s Siebeżem. 27. X. 1549. – Archiwum Główne Akt Dawnych. Archiwum Radziwiłłow. Dział II. Teki I. Nr. 24: SRIO, 59. kd., lk. 333–339.

¹⁸ SRIO, 59. kd., lk. 402–403, 416–420.

¹⁹ SRIO, 59. kd., lk. 596.

²⁰ Polnoe sobranie russkix letopisej (PSRL). V, kd. 2, lk. 235.

²¹ PSRL. V, kd. 2, lk. 239.

²² V. Želninski vene käskjala 21. novembri 1565. a. juhendist. – SRIO, 71. kd., lk. 320.

²³ J. Kalmykova. Nezakončennaja vojna: pritjazanija anglijskix korolej na francuzskuju koronu posle 1453 g. – Dialog so vremenem 2009, nr. 29, lk. 132–146.

²⁴ N. Basovskaja. Stoletnjaja vojna: leopard protiv lilii. Moskva, 2010, lk. 3.

Kes esimesena nimetas sõja Liivi sõjaks?

Liivi sõja situatsioon on paljuski analoogne. Ei saa öelda, et see termin oleks olnud kaas-aegsetele täiesti tundmatu. Seda kasutas nimetatud konflikti esimesena käsitledes ajaloolane Tilmann Bredenbach 1564. aastal oma töö pealkirjas: „Historia belli Livonici“.²⁵ „Liivi sõda“ esineb vürst Andrei Kurbski „Moskva suurvürsti ajaloos“, mis on kirjutatud 1580. aastate alguses.²⁶ Kuid seda terminit kasutati geograafilises tähenduses. Ei Bredenbachi ega Kurbski kirjeldus sõjast ole vormistatud kronoloogiliselt ega ole ka lõpule viidud. Selle konflikti kohta kasutati alguses ka teisi termineid. Näiteks Johannes Löwenklau nimetas seda 1571. aastal „Moskva sõjaks“.²⁷ Sama nime kasutas 1579.–1581. aastate lahingutegevuse kohta Reinhold Heidenstein.²⁸

Kui me vaatleme konflikti kronoloogiliste raamide kujutamist allikates, siis võib näha selle tõlgendamise järgmisi variante. Konflikti kaasaegsed autentsed Vene kroonikad (Astmikuraamat, Piltkoondleetopiss, Pihkva III kroonika, Nikoni kroonika erinevad redaktsioonid) lõpetavad kõik kirjeldamise 1560. aastatega. Vastavalt alustavad nad kõik oma jutustust Liivimaale sissetungimisega 1558. aastal ning lõpetavad erinevatel aastatel ajavahemikus 1560.–1567.²⁹ Alates

Solovetsi kroonikast (1580. aastad) ilmneb uus tendents – ei nimetata aastate 1550–1560 lahingutegevust, see-eest fikseeritakse aastate 1570–1580 sõja sündmused, kusjuures stiilis, mis sarnaneb väga teenistusalaste kirjetega. Analoogselt alustab 1577. aastal konflikti kronoloogiat „Jutustus Stefan Batory retkest Pihkva linna alla“.³⁰ Vene 17. sajandi kroonikates peaks konflikt nagu olema mõtestatud „distsantsilt“, kuid sõja kujutamine jaguneb mitmeks lokaalseks episoodiks, erinevate sündmuste üksikuteks omaette meenutusteks. Kusjuures jutustus on keskendunud kõige sagedamini aastatele 1570–1580.³¹

Euroopa kroonikate analüüs ei too probleemisse selgust. Võib rääkida mitmest konflikti tajumise vaatenurgast: Lääne-Saksa (Püha Rooma impeeriumi), Ida-Saksa (Liivimaa–Kuramaa), Poola–Leedu, Rootsi.

Saksa-Rooma keisririigis oli sõda Baltikumis siseprobleemide – reformatsioon, poleemika Türgi ohu tõrjumise küsimuses jms. – fooniks. Liivimaa pärast peetava sõja rinnetelt tulevad uudised moodustasid teatud informatsioonilise voolu, kuid ei saa öelda, et see oleks olnud väga intensiivne. Teadlaste arvestuste kohaselt oli sellele 16. sajandil pühendatud ligikaudu 60 „lendlehte“, ajalehte ja proklamatsiooni.³² Võrdluseks on samal ajavahemikul „Türgi ohule“ pühendatud peaaegu 1000 üllitist.³³ Seepä-

²⁵ [Bredenbachius Tilmannus]. *Historia belli Livonici, quod Magnus Moscovitarum Dux, anno 1558, contra Livones gessit*. Lovanii, 1564, lk. 27, v. –29.

²⁶ K. Jerusalimski. *Sbornik Kurbskogo: II kd: Issledovanie knižnoi kul'tury*. Moskva, 2009, lk. 125.

²⁷ I. Lewenclavii. *De Moscorum Bellis adversus finitimogestis, ab annis iam LXX, quibus antea per Europam obscuri paullatim innotuerunt, commentarius*. – Sigismundi Liberi Baronis in Herberstain Rerum moscovitarum commentarii. Basileae, 1571, lk. 205–227.

²⁸ Reinholdi Heidensteinii, scretarii Regii, de bello Moscovito. Quod Stephanus rex Poloniae, commentatorium libri VI. Craciviae, 1584.

²⁹ A. Filjuškin. *Izobretaja pervuju vojnu Rossii i Evropy. Bal'tiĭskie vojny vtoroj poloviny 16 veka glazami sovremennikov i potomkov*. St. Petersburg, 2013, lk. 17–40.

³⁰ *Idem*, lk. 64.

³¹ *Idem*, lk. 214–225.

³² Nende teoste ülevaadet ja loetelu vt.: A. Kappeler. *Ivan Groznyi im Spiegel der ausländischen Druckschriften seiner Zeit. Ein Beitrag zur Geschichte des westlichen Rußlandbildes. Geist und Werk der Zeiten. Arbeiten aus dem Hist. Seminar der Universität Zürich*, nr. 33, lk. 253–258; T. Ott. „Livonia est propugnaculum Imperii“. Eine Studie zur Schilderung und Wahrnehmung des Livländischen Krieges (1558–1582/83) nach den deutschen und lateinischen Flugschriften der Zeit (Osteuropa-Institut Da gistoryi začatkaŭ belaruskix gazetnyx vydan'njaŭ. – *Zapisy Belaruskaga Institutu i Mastatcva*. Rmt. 4. München, 1966, lk. 71–75; S. Mund. *Orbis Russiarum*, lk. 340–346.

³³ S. Mund. *Orbis russiarum. Grenèse et development de la representation du monde „russe“ en Occident à la Renaissance*. Genève, 2003, lk. 338, 350.

rast ei kujunenud keisririigis sõjast kui ühtsest kampaaniast üldse terviklikku pilti, maa intellektuaalid pöörasid tähelepanu üksikutele episoodidele. Tänu sellele, et 1564. aastal ilmus Tillmann Bredenbachi juba nimetatud raamat üheaegselt kolmes trükis Leuenis, Kölnis ja Antwerpenis, teadsid katoliku leeri lugejad, et 1556. aastal algasid impeeriumi kauges Liivimaa provintsis sõjad, mis olid seotud katoliiklaste ja protestantide vastasseisuga, ning 1558. aastal karistas Issand Jumal õnnetusid reformatsiooni patuvõrku langenud inimesi võõramaalaste, see tähendab moskoviitide barbarite kallaletungiga. Baltikumis käiva sõja edasised sündmused said teatavaks ainult katkendlike teadete kaudu (Polotski vallutamine 1563. aastal,³⁴ lahingud Võnnu (Cēsis) all 1568. aastal,³⁵ Stefan Batory sõjakäigud Moskva sõja ajal aastail 1579–1580.³⁶ Aga kampaania lõppemine jäi kajastamata (Pihkva ebaõnnestunud piiramine 1581. aastal jäi Saksa „lendlehtedes“ peaaegu täiesti kajastamata).

Seepärast võib öelda, et sakslaste kujutlus ei olnud 16. sajandi sõda Baltikumi pärast

Ivan Julma ühtne kampaania ja üldsegi mitte kahekümne viie aastane sõda. Saksamaa elanikud teadsid, et kuskil maa idapoolsetel äärealadel toimub tragöödia, väärusulised barbarid, keda hüütakse moskoviitideks, on tunginud sakslastele kallale. Nad on hukutanud õitsva Liivimaa ning ähvardavad Poolat ja Leedut. Käivad lahingud, linnad põlevad, teed on täis õnnetusid põgenikke. See kõik oli arusaadav ja lähedane Euroopale, kes oli elamas ususõdade perioodi ja kannatas Türgi agressiooni pärast. Kuid sõda Baltikumis peeti mingiks katkematuks protsessiks, sellel foonil ei olnud kindlaid kronoloogilisi piire.

Sõda Baltikumi pärast oli aktuaalsem selles vahetult osalenutele ja eelkõige Liivimaa linnade elanikele (Liivimaa Saksa ordu lõpetas tegevuse 1561. aastal ega jõudnud jätta sõjast mingit omapoolset, „ordurüütli“ narratiivi). Liivi sõjast Baltikumis 16. sajandil ja 17. sajandi algul kirjutati neli mahukat originaalset kroonikat: Johann Renner (Paide, Pärnu),³⁷ Balhasar Russow (Tallinn),³⁸ Solomon Henning (Kuramaa)³⁹ ja Franz Nyensstedt (Riia).⁴⁰ Renneri teos lõpeb 1562. aas-

³⁴ Polotski vallutamisele 1563 oli pühendatud ligi 10 „lendlehte“: R. Maksimovič. „Naviny groznyja“ 1563 godu. Da gistoryi začatkaŭ belaruskix gazetnyx vydan'njaŭ. – Zapisy Belaruskaga Institutu i Mastatcva. Rmt. 4. München, 1966; I. Auerbach. Russland in deutschen Zeitungen (16. Jahrhundert). – Russen und Russland aus deutscher Sicht 9.–17. Jh. München, 1998, lk. 183–195; A. Bely. Polack u n'jameckix „ljatučix listkax“ XVI st. – Spadčyna 1997, nr. 6, lk. 213–219; G. Saganovič. Zaxop Polacka Ivanom IV u n'jameckix „ljatučix listkax“ 1563 g. – Matèryjaly III miždunarodnaj kanferèncyi „Gistoryja i arxealogija Polacka i Polackaj zjamli“, Polack, 1998, lk. 263–270; K. Zawadski. Gazety ulotne polskie i Polski doyczące XVI–XVII wieku. Bibliografia. T. 1: 1514–1661. Wrocław, 1977; 2) Polonica in den neuen Zeitungen des 16.–18. Jahrhunderts in den Herzog August Bibliothek. – Zeszyty naukowe Uniwersitetu Jagiellockiego, 1994, T. MCXXXVIII: Prace Historyczne. Z. 3., lk. 47–77.

³⁵ Ülevaadet „Lendlehtedest“ Võnnu all peetud lahingust 1578. a. vt. A. Kappeler. Ivan Groznyj im Spiegel der ausländischen Druckschriften seiner Zeit, lk. 256; K. Zawadski. Gazety ulotne polskie i Polski doyczące XVI–XVII wieku, lk. 35–36; S. Mund. Orbis russiarum, lk. 343.

³⁶ Vt. A. Kappeler. Ivan Groznyj im Spiegel der ausländischen Druckschriften seiner Zeit, lk. 60–61, 62–63, 256–257; K. Zawadski. Gazety ulotne polskie i Polski doyczące XVI–XVII wieku, lk. 38–39, 42–43, nr. 149–156, 167, 168; M. Poe. Foreign descriptions of Muscovy. An analytic bibliography of primary and secondary sources. Bloomington, 2008, lk. 77–88.

³⁷ J. Renner. Livländische Historien 1556–1561/ Zum ersten mal nach der Urschrift hrsg. von P. Karstedt. Lübeck, 1953.

³⁸ [Balhasar Russow] Chronica Der Provintz Lyfflandt, darinne vormeldet werdt [– – –] Rostock, 1578; e. k. B. Russow. Liivimaa Kroonika. Tlk. D. ja H. Stock. Vaba Eesti. Stockholm, 1967 (kordustrükk 1993).

³⁹ S. Henning. Liffendische Churlendische Chronica: was sich vom Jahr Christi 1554 biss auff 1590 in der langwierigen Moscowiterischen und andern Kriegen an nothdrenghlicher veränderunge der Obrigkeit und Stände in Lieflland seider dess letzten herrn Meisters, und Ersten in Lieflland zu Churland und Semigalln Hertzogen zugetrage. Rostock, 1590.

⁴⁰ F. Nyenstädt. Livländische Chronik. – Monumenta Livoniae Antiquae. Sammlung von Chroniken. Berichten, Urkunden und anderen schriftlichen Denkmalen und Aufsätzen, welche zur Erläuterung der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurland's dienen. Zweiter Band, Riga, Leipzig, 1839 (uustrükk: Osnabrück, 1968), lk. 1–128.

taga, Russowi kroonika esimene väljaanne ilmus 1578. aastal, kolmas väljaanne 1584. aastal ning see lõpeb 1583. aastaga. Henning (tema töö ilmus 1590. aastal) algab Moskvaga 1554. aastal aset leidnud konflikti kirjeldusega (kurva kuulsusega Venemaa–Liivimaa lepingust „Tartu maksu“ kohta) ja lõpeb 1582. aastaga, kuigi ei saa öelda, kas ta peab aastate 1554–1582 perioodi üheks sõjaks või konfliktide sarjaks. Sedasama võib öelda ka Nyenstedti kroonika kohta, mis lõpeb 1609. aastaga – sõja üksikud sündmused on põimitud ühtsesse kronoloogilisse käsitlusse – 1582. aasta tähistas Venemaa ja Rzeczpospolita vahelise sõja lõppu ja rahu kehtestamist Liivimaal.

Seega oli Liivimaa elanike jaoks sõjal üsna selgepiiriline algus – 1556. aasta sündmused – konflikt Poola krooniga ja 1558. aasta – Venemaa sissetung. Nendele järgnesid lahingutegevuse aastad ning 1582. aastal kehtestati paljukannatanud Baltikumis rahu (põhiliselt rootslastega, kes on mõnele autoritele, näiteks Russowile, olnud varjamatult sümpaatsed). Kuid kroonikate tekstidest ei saa üheselt järeldada, kas see oli selgelt üks sõda või sõdade, katastroofide ja õnnetuste jada. Nähtavasti ei püstitanud ka autorid ise küsimust selles plaanis. Nende jaoks on rahu periood, Liivimaa „kuldne sajand“ ordumeister Plettenbergi ajastu ja aastad enne ordu tegevuse lõpetamist. On sõja ja õnnetuste aeg. Milline on nende sõdade ja õnnetuste struktuur, see ei ole kuigi tähtis. Ning taas on käes rahuaeg.

Poola 16. sajandi kroonikud (Alessandro Gwagnini,⁴¹ Maciej Strykowski⁴²) võtsid algpunktiks Poola–Liivimaa konflikti aastatel 1556–1557, niinimetatud Koadjuutorivaenuse. Nende jaoks oli see Poola krooni triumf, Liivimaa faktiline alistamine. Gwagnini käsitleb 1584. aasta väljaandes mitu korda sõja teemat, seda katkestades ja tehes kõrvalepõikeid. 1550., 1560. ja

1570.–1580. aastate sündmusi kirjeldatakse omaette, mitte kui ühtse kampaania osasid. Strykowski „Kroonika“ ilmus 1582. aastal, jutustus sõjast katkeb 1581. aastaga ja koosneb mitmest omaette süzest. Teised Poola kroonikud, Marcin Bielski ja tema töö jätkaja Joachim, loetlevad 16. sajandi teise poole lahinguid, eristamata seejuures min-geid sõdu või etappe. Reinhold Heidenstein eraldab sõja viimased aastad omaette, aastate 1579–1582 Moskva sõjaks, mida kirjeldatakse kui kuninga Stefan Batory võidukäiku. Seega räägivad ka Poola ajaloolased Baltikumi eest võitlemise ajastust, kuid eristavad selles üksikuid kampaaniaid (nagu näiteks Koadjuutorivaenust või „Moskva sõda“).

Usutavasti ei oleks korrektne nõuda Vene ja Euroopa kroonikutelt piiritleda nende kirjeldatud konflikti täpseid ajalisi raame. 16. sajandi autoritel olid teistsugused ülesanded ning nad mõtlesid teistsugustes kategooriates. Üksikute sõdade eristamine üheselt määratletud algus- ja lõpuaastaga on vastuolus ajaloopraktikaga 16. sajandil, mil üks konflikt läks sujuvalt üle teiseks ning kauakestvat poliitilist vaidlust lahendati mitmes järgus ning nende vahel võisid olla küllaltki pikad vaheajad. Seepärast on tulutu otsida kroonikates vastust küsimusele, kas aastate 1558–1583 sündmused olid kaasaegsete jaoks ühtne Liivi sõda.

Liivi sõja või Balti sõja perioodid?

Seetõttu otsime üleskerkinud küsimusele vastust, analüüsides 16. sajandi teise poole sõjalisi ja poliitilisi sündmusi. Sõda on lõppenud siis, kui lakkamatu lahingutegevusega (või siis vähemalt ametlikult teatamata selle lõpetamisest ja poolte rahunemisega) on saavutatud eesmärgid, mis olid püstitatud konflikti alguses (või on teatatud nende saavutamisest loobumisest).

⁴¹ [Alessandro Gwagnini] *Sarmatiae Europaeae Descriptio, quae Regnum Poloniae, Lituaniam, Masoviam, Prussiam, Pomeraniam, Livoniam et Moschoviae, Tartariaeque partem complectitur*. Alexandri Gwagnini Voronesis, equities aurati, predictumque praefecti, diligenter conscriptae. Cracoviae, 1578. Fol. 43.

⁴² M. Strykowski. *Kronika Polska, Litewska, Zmodska i wszyskiej Rusi*, Warszawa, 1846, 2. kd., lk. 409.

Poolte algseks eesmärgiks oli Liivimaa (laiemalt võttes Baltikumi) ümberjagamine, kohalike kääbusriikide ja ümberkaudsete maa-alade allaneelamine naabermaade monarhide poolt, kes olid muutunud tugevaks ja kelle geopoliitilised ambitsioonid olid kasvanud. Küsimus Soome lahe idaranniku (tulevase Ingerimaa) kuulumisest otsustati Vene–Rootsi kokkupõrkega aastail 1555–1557, kolmandad pooled sellest osa ei võtnud. Aastail 1556–1557 toimus Liivimaal Koadjuutorivaenus, milles võitlesid kaks poliitilist grupeeringut: Preisimaa eeskujul ordu Poolale allutamise pooldajad ja Liivimaa iseseisvuse pooldajad. Nende võitlusse sekkusid Poola kuningriik ja Leedu suurvürstiriik, kes ähvardasid otsese interventsiooniga ja saatsid väed ordu piiridele. Konflikti eskaleerumisest päästis ainult ordu kapituleerumine ja 1557. aasta Pasvalyse (Posvoli) rahu, millega Poola kroon saavutas eesmärgid, mille nimel ta oli sekkunud Koadjuutorivaenusesse.

Venemaa sissetung 1558. aastal kutsus kohe esile sõjalise katastroofi puhkemise ohu Liivimaal ning Liivimaa ümberjagamise küsimus aktualiseerus. Selle territooriumile tungisid Poola, Leedu, Rootsi ja Taani väed. Sõlmiti kokkulepped, mis andsid Liivimaa territooriumide hõivamisele legitiimse staatuse (Vilniuse I ja II kokkulepe, Nyborgi kokkulepe, Rootsi leping Tallinna linna ja Põhja-Eesti aadlikega, Vene–Rootsi 1562. aasta kokkulepe). 1561.–1562. aastaks oli see protsess lõppenud: Liivimaa sõjavägi oli puruks löödud, Liivimaa Saksa ordu lõpetas oma olemasolu, Liivimaa oli jagatud nelja naaberriigi vahel. Võib öelda, et eesmärgid, mis konfliktis osalenud maad olid enda ette enne konflikti püstitanud, olid 1562. aastaks saavutatud.

1561. aastal algas Venemaa sõda Leedu suurvürstiriigiga. Venelaste peamiseks eesmärgiks oli Polotski vallutamine ja seejärel vaenlase väljakurnamine, lahingutegevuse jätkamine nii kaua, kui oli vaja selleks, et Leedu loobuks sõjategevusest ja sõlmiks vaherahu põhimõttel „mis kellelegi kuulub“ läbirääkimiste hetkel. Tegelikult toimusid kõik 16. sajandi esimese poole piirialade

eelnevad sõjad, mille käigus võeti Leedult ära Severski ja Verhovski maa-alad, aga ka Smolensk, analoogse stsenaariumi järgi. Tegelikult läks ka seekord nii: 1570. aastal kirjutas Rzeczpospolita alla kolmeks aastaks vaherahu, milles ta tunnistas Polotski ajutise kuulumise Vene riigi koosseisu, nimelt põhimõttel „mis kellelegi kuulub“.

Samal ajal, 1563.–1570. aastal käis Baltikumis Taani–Rootsi sõda, milles osales ka Poola. Vaenupooled võitlesid domineeriva positsiooni eest mereavarustel ja Baltikumi rannikul. Ilmset edu ei saavutanud ei üks ega teine pool. Sõja käigus tugevnesid Taani sidemed Venemaaga ja Rootsi sidemed Poolaga.

Aastatel 1560–1570 toimus Liivimaal pidev lokaalse iseloomuga loid lahingutegevus, milles osalesid peamiselt üksikud salgad ja garnisonid. Ei valitsenud rahu, kuid ei olnud ka suuremaid lahinguid. Tehti katseid lahendada situatsiooni poliitilisel teel („Magnuse riigi“ projekt aastatel 1569–1570). Situatsioon muutus järsult 1577. aastal, kui Ivan Julm otsustas, et Poola uus kuningas Stefan Batory on liiga hõivatud siseriiklike probleemidega selleks, et kaitsta oma huvisid Liivimaal. Suur sõjakäik allutas Venemaale peaaegu kogu Liivimaa kuni Väina jõeni, välja arvatud Tallinn, Riia ja Saaremaa. Tundus, et Ivan Julm oli pannud punkti oma valitusplaanidele Baltikumis.

Kuid poolakate vastulöök aastatel 1579–1581, Stefan Batory Moskva sõda tõi kaasa märkimisväärse osa Vene territooriumi, peaaegu kogu Pihkvamaa vallutamise. Niisuguses olukorras muutis Ivan Julm Liivimaa vahetuskaubaks, selle vastu võis välja vahetada algselt Venemaale kuulunud maad, õigeusku tunnistavad territooriumid. Äsja omandatud Baltikumi maa-aladest oli kahju, kuid need olid võõrusulised. Jätta Pihkvamaa poolakate kätte oli mõeldamatu, aga relvajõul seda vabastada ei läinud korda. Tulemuseks oli see, et Venemaa vahetas Liivimaa Pihkvamaa vastu ning kirjutas Rzeczpospolitaga alla kümneks aastaks vaherahu. Poola kroon saavutas selle, mida ta oli soovinud juba 1422. aastal – kogu Baltikumi rannik Pommerist kuni Soome laheni oli nüüd tema käes.

Venemaa kaotas kõik Liivimaal omandatud valdused, kuid jätkas oma loodepoolsete maade kaitsmist võitluses Rootsiga. Rootslased kasutasid maksimaalselt ära venelaste ja poolakate nõrgenemise Liivimaal 1580. aastate alguses ja omandasid mitmeid territooriume. Kuid vabanenud vaenlasest võimsa Rzeczpospolita näol, suutis Venemaa koondata Baltikumi sõjateatrisse suured jõud ning aastate 1589–1595 sõjas Rootsiga saada tagasi Soome lahe lõuna- ja idaranniku.

Sellega oli peaaegu kahekümneks aastaks pandud punkt: mõjusfääride ümberjagamine Baltikumis toimus pärast poolakate väljatõrjumist Liivimaalt rootslaste poolt (lõplikult 1621. aastaks, mil langes Riia) ja pärast Stolbovo rahu 1617. aastal, mil venelased lahkusid Baltikumist ja Läänemerest sai „Rootsi sisejärv“.

Analoogiliselt räägime Euroopa „Itaalia sõdadest“ aastatel 1494–1559, mille kestel eristatakse konflikte aastatel 1499–1504, 1508–1516, 1521–1526, 1526–1530, 1531–1538, 1542–1546, 1551–1559. Kui vaatleme Veneetsia–Türgi sõdasid, siis seal ilmneb järgmine pilt: aktiivne lahingutegevus toimus aastatel 1499–1503, 1537–1540, 1570–1573. Osmani impeeriumi sõdade haripunkt Habsburgidega langeb 1526., 1529., 1530.–1552., 1593.–1606. aastatele. Võitlus Baltikumi pärast 16. sajandi teisel poolel ei ole samuti ühtne, vaid jaguneb täiesti ilmselt mitmeks konfliktiks. Meie arvates oleks ajalooliselt korrektsem rääkida mitte 1558.–1583. aastate Liivi sõjast, vaid Balti sõdadest aastatel 1555–1595.

17. sajandi alguse sündmusi, Poola–Rootsi sõdu Baltikumi pärast võib pidada uueks etapiks, sest nendest ei võtnud osa kaks eelmise perioodi aktiivset tegelast – Venemaa ja Taani. Tegelikult taandus võitlus Rzeczpospolita ja Rootsi kuningriigi vastasseisule ning lõppes Rootsi „kuldse ajastu“ kehtestamisega regioonis. Seega on etappide põhimõtteliseks erinevuseks asjaolu, et esimesel etapil oli Baltikumi ümberjagamisel palju osavõtjaid ja teisel etapil kaks osalist; Baltikumis tekivate mudelite mitmesuunalisus ja variantide paljus (alates sõltumatutest Riia ja

Tallinna linnast kuni Magnuse kuningriigini ja Kettleri hertsogiriigini) esimesel etapil ning maa-alade liitmine provintsi õigustes ühtsete riikide koosseisu teisel etapil. Seda loetelu võiks jätkata, kuid nagu näha, on jutt kvalitatiivsetest erinevustest, mis ilmsesid 17. sajandil. See on juba teine ajastu ja need on juba teised sõjad.

Uurimus on teostatud Venemaa Humanitaarteaduste Fondi toetusel projekti „„Omad“ ja „võõrad“: piirialade fenomen keskajal ja varasajal Ida-Euroopas kui regiooni elanikkonna sotsiaalse ja etnokultuurilise identiteedi kujundamise tegur“ raames (projekt 15-21-01003 a(m)).

Vene keelest tõlkinud
Jüri Ojamaa

Alexander Filyushkin

(1970), ajaloodoktor, professor,
Peterburi Riikliku Ülikooli Slaavi ja Balkani
uurigute osakonna juhataja,
199034, Vene Föderatsioon, Sankt-Peterburg,
Mendeleevskaia Line 5,
a.filyushkin@spbu.ru